

L'AGRICULTURA SOCIAL. APROXIMACIÓ CONCEPTUAL I DINÀMICA EN EL CONTEXT EUROPEU

Carles Guirado González
carlesguirado@gmail.com

Anna Badia Perpinyà
anna.badia@uab.cat

Antoni Francesc Tulla i Pujol
antoni.tulla@uab.cat

Ana Vera Martin
ana.vera@uab.cat

Natàlia Valldeperas Belmonte
nataliavalldeperas@gmail.com

Departament de Geografia
Edifici B. Facultat de Filosofia i Lletres
Universitat Autònoma de Barcelona
08913 Bellaterra (Cerdanyola del Vallès)

Recibido: 17 de junio de 2013, Aceptado: 16 de septiembre de 2013

L'agricultura social. Aproximació conceptual i dinàmica en el context europeu (Resum)

L'Agricultura Social (AS) ha sorgit com a sector emergent en els darrers deu anys en el món rural europeu. És un concepte derivat del terme anglès *Social Farming*. La característica més significativa de l'impuls d'aquesta activitat, tant en l'àmbit rural com periurbà, ha estat la funció social que se li ha donat a l'agricultura, sobretot per als col·lectius en risc d'exclusió social. L'AS s'insereix a l'agricultura com a activitat multifuncional, atorgant-li noves funcions i significats a la pràctica agrícola, oferint a través d'aquesta activitat serveis d'atenció socio sanitària, teràpia i rehabilitació, formació i suport educatiu. A aquestes noves funcions se li ha d'afegir l'ús de l'agricultura per a la inserció laboral i la inclusió social de col·lectius tan diversos com les persones amb discapacitat intel·lectual, amb trastorn mental, persones en situació d'atur o persones amb problemes d'addiccions, entre altres. Aquestes pràctiques estan fent sorgir iniciatives innovadores que fomenten l'economia social, el desenvolupament local i rural i el suport a un nou paradigma agrosocial. En aquest article pretenem aproximar-nos al concepte d'AS, així com a la tipologia, a les diverses formes d'organització i a la dimensió d'aquesta pràctica a escala europea.

Paraules clau: agricultura multifuncional, agricultura social, exclusió social, rural, Europa

Social Farming. Theory and dimensions in the European context (Abstract)

Social Farming (SF) is an emerging sector of the rural European context. The concept is derived from English term *Social Farming*. In both the rural and peri-urban context, the most important motivating force for this activity has been the social function that has quite recently been acquired by agriculture, particularly among groups at risk of social exclusion. The SF concept can be associated with agriculture as a multifunctional activity, giving agricultural practice new meanings and functions and incorporating social services, medical treatment and rehabilitation, and educational training and support. In addition, agriculture must be considered as a means of employment and social integration for groups as diverse as individuals who are unemployed or living with mental retardation, mental disorders or addictions, among others. As a result, innovative SA activities are contributing to the social economy, local and rural development, and support for a new agro-social paradigm. In this article we address the SA concept as well as the typology, various organizational structures, and the dimensions of these initiatives on the European scale.

Keywords: multifunctional agriculture, social farming, social exclusion, rural, Europe

Introducció

L'impuls que en les darreres dues dècades ha experimentat l'Agricultura Social (d'ara en endavant AS) a Europa s'ha de relacionar amb una sèrie de processos socioculturals i canvis en les tendències i pautes de la població, principalment sorgides en una part de la societat dels països occidentals. Rere el sorgiment i desenvolupament d'activitats, tendències i pautes econòmiques emergents sempre hi ha canvis socials i culturals que els recolzen i els hi donen sentit. La modificació de la situació dels territoris rurals, juntament amb l'emergència d'una nova pagesia i les innovacions i noves tendències en el sector de l'atenció socio sanitària i els serveis socials, han contribuït a teixir noves aliances entre societat i agricultura[1]. En aquest context, l'AS apareix com una estratègia per oferir solucions i respostes a problemes i necessitats presents en la societat actual, sorgides en la majoria de les ocasions des de la pròpia ciutadania amb la finalitat de contrarestar les mancances (i ineficàcia) de les polítiques públiques dirigides als col·lectius de població més vulnerables.

En aquest article és pretén explicar la difusió i dimensió l'AS a Europa, pràctica que es presenta com una opció vàlida per fer front a dos objectius complementaris. Per una banda, oferir a diversos col·lectius en risc de marginació social possibilitats d'integrar-se a la societat de manera plena i, per l'altra, ajudar a buscar alternatives en el sí de les polítiques de desenvolupament rural[2]. És per això, que conèixer les diferents formes en que l'AS s'ha arrelat en alguns països europeus pot ajudar a identificar en quina mesura aquesta activitat es podria desenvolupar al nostre país.

En primer lloc, plantejem el canvi de l'agricultura en el context social europeu per, en segon lloc, explicar què s'entén per AS. Donarem molta importància a analitzar els límits del concepte així com a les tipologies derivades de la seva pràctica. En tercer lloc, presentarem els discursos i enfocaments que donen sentit a aquesta pràctica. Finalment, abordarem breument la implantació de l'AS a Europa, destacant les característiques d'aquesta pràctica en algunes països concrets.

Aquesta aportació, en forma d'estat de la qüestió, vol ajudar a conèixer i analitzar el fenomen de l'AS, que ha sorgit i s'està difonent amb força en molts països del món occidental. Tanmateix, l'AS és un fenomen que no ha estat gaire estudiat en el cas de Catalunya i Espanya, fet que reforça l'interès de la nostra aportació. Aquest, doncs, pretén ser un punt de partida que ens permeti realitzar futurs estudis centrats en la pràctica, les característiques i la dimensió d'aquest fenomen prenent com a cas d'estudi el nostre marc territorial.

Un llarg procés de transformació rural a Europa: de l'agricultura productivista a l'agricultura multifuncional

L'espai rural (i agrari) porta experimentant, des de fa algunes dècades, profundes transformacions[3]. La conformació durant la segona meitat del segle XX d'una nova societat postindustrial, en la que el sector industrial va deixar de ser el sector econòmic dominant, va donar pas a una gran expansió dels serveis, oferint un panorama econòmic, social, cultural i territorial totalment nou. Comencen a desaparèixer tots els plantejaments i pautes que es relacionaven amb el model urbà i territorial industrial, amb la modernitat i amb la divisió del treball fordista. La desaparició d'aquestes pautes socioculturals, territorials i econòmiques donen pas a nous paradigmes i a profunds canvis, transformant completament la realitat de moltes àrees rurals dels països occidentals, assistint a una profunda reestructuració que modifica el paper i la funcionalitat d'aquests territoris[4]. Aquest procés, conegut com a reestructuració rural, modifica la base econòmica dels territoris rurals, passant d'ésser principalment agrària i productiva a estar dominada pel sector serveis, donant lloc a una important terciarització de la seva economia, encapçalada en la majoria dels casos per l'activitat turística i el sector de la construcció.

Aquestes transformacions han provocat un procés de “mercantilització del camp”, evolucionant dels “paisatges de la producció” als “paisatges del consum”[5]. El vessant productiu, funció que antany havia estat emprada per definir la naturalesa dels espais rurals, i que durant segles havia estat el sector econòmic dominant, deixa de ser-ho i passa a ocupar un lloc, en molts casos, residual en la base econòmica; totes les formes d'organització social i les pautes de configuració territorial es desarticulen i es veuen immersos en una profunda crisi durant bona part del segle XX[6].

La industrialització de l'agricultura després de la Segona Guerra Mundial –el que alguns autors han anomenat “Tercera Revolució agrícola” o “Revolució Verda”[7]– va comportar importants canvis en la funció productiva de les àrees rurals, convertint les explotacions tradicionals en explotacions competitives adaptades a les exigències del mercat; essent una de les maneres més evident en què el sistema capitalista penetrà en aquests territoris[8]. La mecanització del camp va comportar un excés de mà d'obra que va fer disminuir significativament l'ocupació en el sector i va fer desaparèixer aquelles explotacions no “competitives”, principalment aquelles que no es podien mecanitzar[9], amb importants efectes sobre l'organització social, la cultura local i el territori, que encara avui es poden percebre.

Durant la segona meitat del segle XX, la transició productivista va perdre embranzida a Europa passant a una nova etapa, en la que els espais rurals s'adaptaven a una nova situació anomenada postproductivisme, ja que al vessant productiu que desenvolupaven principalment aquests territoris, s'hi incorporaven altres funcions[10], diversificant la base econòmica i fent aparèixer noves activitats vinculades principalment amb el sector terciari. Benediktsson anomena a aquest fenomen “polivalència rural”[11], i d'altres autors s'hi han referit com a “multifuncionalitat” o “multidimensionalitat” rural[12].

Val a dir que en aquest context de multifuncionalitat i reestructuració rural s'assisteix a una revalorització, i alhora mutació, dels elements que componen l'espai rural. Woods considera que aquests efectes transformatius responen a una adaptació del sistema capitalista a les noves exigències del mercat: «*Capitalism is a dynamic force that requires constant innovation to maximize profit margins and secure the reproduction of capital*», criticant que aquesta nova etapa no suposa una alternativa al model de desenvolupament de les àrees rurals, sinó que apareix com una (nova) reestructuració i adaptació del sistema les pautes de consum hegemòniques[13].

En els darrers anys, aquesta esmentada multifuncionalitat ha fet redefinir els programes de desenvolupament rural, els quals ja no consideren l'activitat agrària com un sector econòmic residual, sinó com una oportunitat per construir models econòmics alternatius, els quals no facin dependre l'economia i les societats rurals exclusivament del turisme. Aquesta concepció de dinamització agrosocial ha fet canviar el paper de l'agricultura en la societat actual, donant lloc al sorgiment d'una nova pagesia, amb una nova consciència, nous valors i noves maneres de produir[14], que revaloritza i reconstrueix elements de l'etapa tradicional, presents en els imaginaris i representacions socials de la ruralitat[15].

Finalment, les freqüents crisis alimentàries que s'han succeït en les darreres dècades han provocat la desconfiança entre determinats grups de consumidors en relació a la manera que té de produir, tractar i comercialitzar els aliments el sector agroindustrial[16]. En aquest sentit, la voluntat de dur una vida més

saludable apareix com a tendència social i de consum emergent a les societats occidentals, configurant-se com a alternativa al model alimentari imposat per la globalització i a una agricultura industrial que perpetua injustícies socials i efectes nocius pel medi ambient i la salut de les persones[17]. Aquestes crítiques han fomentat noves pautes socials, les quals han acabat influenciant a una part del sistema agroalimentari actual, en el qual una part dels consumidors reclamen la recuperació d'una agricultura de proximitat, que permeti l'accés directe a productes produïts de manera ecològica, amb la mínima càrrega energètica possible i amb valor social afegit. Alguns estudis apunten que aquests segments de mercat estan en clar creixement en els països d'Europa i Amèrica del Nord, els quals s'organitzen a través de grups i cooperatives de consum per poder accedir a aquests tipus de productes, i materialitzar així un consum responsable com a acció conscient de crítica i denúncia al sistema agroindustrial imperant[18].

Què és l'Agricultura Social? Definició, límits i tipologia

L'AS és un tema emergent i un sector dinàmic entre els diferents actors del món rural a Europa (pagesia, organitzacions de suport a la pagesia, usuaris, Tercer Sector i Administració pública). L'interès per aquesta temàtica rau en la percepció sobre la potencialitat i l'impacte positiu que té aquesta activitat en l'impuls de l'agricultura i l'aprofitament dels recursos locals, no només en pel seu vessant productiu, sinó també per la cohesió social i el benestar físic i mental de les persones, essent, alhora, una estratègia de desenvolupament local i una aposta per una economia social, ètica i solidària. En aquest sentit, l'AS representa una nova oportunitat per a la pagesia, ja que apareix com a una oportunitat per a diversificar la seva activitat i oferir nous serveis als territoris on s'instal·la, contribuint a canviar l'imaginari i les representacions socials existents sobre el sector primari. A més, la integració de l'agricultura i els serveis socials proporcionen a la pagesia noves fonts d'ingressos, al mateix temps que redefeixen el seu paper en el marc de les estratègies de desenvolupament rural[19].

Conceptualitzant l'Agricultura Social

L'AS és un concepte derivat del terme anglès *Social Farming*, tot i que freqüentment rep altres apel·latius, fent difícil assolir claredat en la seva conceptualització i generant, sovint, una certa imprecisió terminològica. A grans trets, es pot dir que l'AS inclou totes les activitats que empren els recursos agraris amb la finalitat de promoure (o generar) activitats i/o serveis terapèutics, de rehabilitació, d'inclusió social, educatius, de formació i d'inserció laboral, principalment a les àrees rurals i periurbanes[20]. Altres autors, però, sustenten que l'AS pot ser definida com l'ús d'explotacions agràries convencionals i paisatges agraris per a la promoció de la salut física i mental de les persones[21], oferint importants beneficis a determinats col·lectius, no només en matèria de salut, sinó també en l'àmbit social, laboral i educatiu, a través de l'activitat agrícola[22].

Altres definicions introdueixen nous elements al debat que contribueixen a concretar el concepte i a atribuir-li altres valors. En aquest sentit, Finoula considera que l'AS abraça un ampli ventall d'activitats que tenen en comú la pràctica en una explotació agrària i l'atenció directa a col·lectius de persones amb falta d'empoderament (persones amb discapacitat, persones amb drogoaddicció, infants, gent gran, persones de centres penitenciaris, joves, persones immigrades, dones, etc.)[23]. Sota el nostre parer, l'apoderament apareix com un element clau en la definició de l'AS, ja que focalitza el seu àmbit d'actuació a aquells projectes que treballen amb col·lectius en risc d'exclusió social, deixant al marge persones que no es trobin en una situació socioeconòmica desfavorable..

En aquest procés d'empoderament rau un dels principals valors que podem atribuir a l'AS, ja que ofereixen a persones desfavorides la possibilitat d'integrar-se i desenvolupar-se amb normalitat en el seu espai de vida quotidià, a partir de la revalorització de les seves capacitats, la millora de les seves condicions de vida i l'establiment de relacions igualitàries amb altres persones. L'ocupació i la realització de diverses tasques vinculades al treball agrari els hi permet interactuar amb els elements naturals, sigui directament amb plantes o animals, o realitzant tasques de transformació de la matèria prima i establir relacions amb altres persones –usuaris, professionals i facilitadors o personal especialitzat– fora del seu cercle social habitual. Aquestes pràctiques fan que les persones usuàries de l'AS assumeixin, incorporin i desenvolupin noves habilitats i capacitats que les ajudaran, de cara al futur, a afrontar els reptes de la seva

vida quotidiana, a consolidar la seva integració sociolaboral i el seu benestar personal[24]. Les diverses feines que poden realitzar aquestes persones els hi permet, en un ambient en el que la tolerància és major que en un entorn social convencional, desenvolupar i assumir habilitats com la responsabilitat, l'aprenentatge i la realització de tasques concretes, les quals ajuden a augmentar l'autoestima i la seguretat en sí mateixos, proporcionant-los les eines bàsiques per tal que puguin dur una vida plena.

El fet que no gaudim d'una definició ni un tractament consensuat del concepte fa aparèixer la necessitat d'establir una definició que sigui operativa i que ens permeti desenvolupar projectes d'investigació actuals i futurs. En aquest sentit, entenem l'AS com el conjunt d'experiències que empren els recursos locals, agraris i/o naturals, per promoure la salut, l'ocupació i l'apoderament de col·lectius en risc de marginació social i la generació de serveis socio-sanitaris, principalment a les àrees rurals i periurbanes, a través de l'activitat agrària i derivades. A més, és important destacar, com la presència d'aquestes activitats contribueixen a la innovació i la multifuncionalitat agrària, a la construcció de models econòmics alternatius, de noves estratègies de desenvolupament local i de noves formes d'organització i a la cooperació entre agents del territori i la societat, per fomentar la inclusió i la cohesió social i promoure la salut física i mental de les persones.

Així doncs, les explotacions agràries que desenvolupen activitats lligades a l'AS ofereixen, per una banda, elements relacionats amb el treball agrícola en diferents graus, com pot ser l'horticultura, la ramaderia, l'ús de maquinària agrícola, la gestió forestal o la transformació de productes agroalimentaris, i per l'altra, elements relacionats amb els serveis d'atenció a les persones, vinculats, directament o indirecta, amb el sistema públic de salut, els serveis socials, la formació i educació i la inserció sociolaboral.

No obstant això, una de les característiques que defineix a una gran majoria d'elles és l'existència d'una estratègia de comercialització, en menor o major grau, de la producció[25], amb l'objectiu de dur una activitat amb valor social, però alhora econòmicament rendible. Aquest element ens porta a traçar una frontera entre els projectes amb fins únicament terapèutics, com són les teràpies assistides amb animals, els horts i jardins vinculats a centres sanitaris o les activitats dirigides al públic general, i les experiències d'AS. Malgrat que aquestes activitats terapèutiques estan dins el mateix paraigua, no conceben l'ocupació i la inserció sociolaboral de col·lectius en risc d'exclusió social com un objectiu prioritari, i és per això que les deixem al marge en la conceptualització i en la nostra anàlisi.

Acostumen a ser explotacions agrícoles de petites dimensions (menys de 30 treballadors/es), les quals permeten desenvolupar una organització del treball de manera conjunta i cooperativa i fomentar la relació en grups reduïts, en contacte amb la natura, en un ambient agradable i en harmonia amb la resta de treballadors/es de la finca i amb els facilitadors/es que donen suport a l'usuari per assolir els objectius marcats. És per això que també deixem al marge aquelles explotacions enfocades a una agricultura intensiva i industrial, ja que en aquests contextos no és possible trobar l'ambient ni els elements adients per assolir els objectius propis que planteja l'AS. La pràctica de l'AS, més enllà del valor social, ha de tenir la voluntat de dur a terme una agricultura respectuosa amb el medi ambient, de proximitat; que tingui cura de les persones que hi treballen i de les que consumiran els productes, però també del que està produint (varietats locals, productes de temporada) i com ho està fent (sense pesticides, seguint els ritmes i cicles propis de la terra, en extensiu). És per aquest motiu que sovint un dels elements que defineixen les explotacions d'AS és la producció ecològica i el foment del consum responsable i de proximitat[26].

En el cas específic de les àrees rurals, l'AS esdevé una resposta a les limitacions socials del model de desenvolupament neoliberal, especialment visible en aquests territoris que sovint ocupen un emplaçament perifèric, en els que les possibilitats de desenvolupament econòmic s'han centrat en l'oci i la construcció i en els que existeix una important infradotació de serveis, especialment de caràcter social[27]. Tanmateix, en el cas de les àrees urbanes, la modernització de la ciutat i progressiu allunyament de la natura i dels valors associats al camp ha fet créixer, entre les persones que habiten l'urbs, l'interès i la necessitat de (re)tornar a sentir-se vinculat a la terra, als processos agrícoles, als cicles naturals, al coneixement tradicional, als espais oberts i "poc artificialitzats" i a estils de vida alternatius, contraposats als urbans[28].

La situació resultant d'aquests canvis a les àrees rurals, i indirectament també a les àrees urbanes, ha fet créixer el desenvolupament de sistemes de producció agrícola més sostenibles, que responguin a les necessitats de la societat, i que integrin valors socials, ambientals, territorials i econòmics. En definitiva, una agricultura ecològica, ètica i solidària. És per això que diem que l'AS és una pràctica agrícola innovadora que deixa palesa l'emergència d'un nou paradigma agrosocial[29], el sorgiment d'una nova pagesia[30] i la multifuncionalitat de l'agricultura[31]. Les activitats vinculades a l'AS permeten la possibilitat de compaginar les pràctiques agrícoles i la contribució a la societat, participant no només del sistema productiu, sinó també, i especialment, en altres àmbits, com l'educació, la formació, la salut i el tercer sector social. D'aquesta manera, amb l'AS, l'agricultura amplia el seu àmbit d'influència, apropant-se a un nombre creixent de població i fent canviar els seu paper en la societat, oferint a la pagesia l'oportunitat de modificar i diversificar la seva activitat i implementar la idea de responsabilitat social i de treball cooperatiu a l'explotació agrària i a les empreses derivades.

Per aquest fet alguns autors és refereixen a l'AS com a una pràctica eminentment innovadora[32], la qual emergeix amb la voluntat de proporcionar a l'agricultura de noves funcions, en un moment en què la ruralitat esdevé una realitat híbrida i extremadament canviant[33]. L'AS pot ser considerada un procés dinàmic d'interacció entre la pagesia, el món empresarial, la institució i la societat civil, la participació dels quals varia, com veurem més endavant, en funció de les estructures de cada país, per tal de plantejar estratègies alternatives de desenvolupament econòmic i social en el sí de les comunitats locals a través de la innovació social i empresarial.

Tanmateix, encara que diguem que L'AS és un sector emergent de l'economia i de la innovació social, també cal dir que té molt de tradicional. Trobem els seus antecedents en les xarxes de suport i la funció social d'algunes organitzacions de beneficència existents des de fa temps a les societats rurals. En aquest sentit, l'AS recupera valors de l'agricultura "tradicional", com per exemple la idea de comunitat, les xarxes de suport i treball conjunt i la voluntat d'ajuda mútua, que en alguns casos s'ha vist reforçada amb la creació de cooperatives i implantació de formes alternatives en l'organització del treball. També es recuperen tècniques i formes de conservació del territori i una manera de fer agricultura respectuosa amb el medi ambient, aspectes que eren ben presents a les àrees rurals abans de la modernització de l'agricultura[34].

Els límits del concepte

La inexistència d'un únic apel·latiu a l'hora d'indicar les activitats que unifiquen activitat agrària i contribució social ha fet aparèixer un bon nombre de conceptes[35]. La implantació d'aquestes iniciatives en un territori depèn de nombrosos factors, donant lloc a un fenomen divers, extremadament complex i molt heterogeni. Per altra banda, la manca de polítiques reguladores, tant des de organismes públics de cada estat com des d'instàncies comunitàries, amb unes directrius clares i unes línies estratègiques comunes per a la implementació d'aquesta activitat ha alimentat aquesta implementació extremadament dispar en funció del territori al que ens referim. Diversos estudis mostren com l'AS es troba en diferents estadis de desenvolupament i com les conjuntures socials, econòmiques, polítiques i culturals de cada territori generen projectes amb característiques ben diverses[36]. *Green care*, és un d'aquests conceptes que més freqüentment apareix per a referir-se a l'AS, malgrat i no ser completament equivalent. Es refereix a un marc conceptual en el que s'inscriu la pràctica de l'AS, o almenys una gran part d'aquesta. Aquest concepte acull un ampli ventall d'activitats i pràctiques en les que l'ús de la natura per a promoure beneficis en la salut física i mental de les persones és el denominador comú. Dins del *green care* es poden establir diferents classificacions en funció de la interacció i/o l'experiència amb els elements naturals, els quals són l'objecte central d'aquestes activitats. La relació de les persones amb el medi natural es poden estructurar de múltiples maneres, però en un primer terme es poden diferenciar dues grans categories, en funció de la implicació que els usuaris i usuàries tinguin amb els elements naturals[37]. A continuació les explicarem breument per poder analitzar quin lloc ocupa l'AS dins l'amalgama d'activitats que s'apleguen sota aquest concepte (figura 1).

Dins d'aquest gran ventall, trobem, en primer lloc, aquelles activitats que suposen una experiència en el medi natural, dins de les quals hi ha aquelles activitats de contemplació de la natura, emprant el sistema

sensorial com apropament als elements naturals, pràctica a la que se li atribueixen propietats curatives i terapèutiques (1). En segon lloc, trobem la categoria que aplega les activitats en les que la interacció amb els elements naturals (plantes, animals, bosc, paisatge, etc.) és més evident i esdevé l'objecte central de la seva pràctica (2). Són totes aquelles activitats relacionades, per un costat, amb la realització de tasques en el medi natural, com pot ser el cultiu de plantes, la jardineria o l'adequació d'un camí; i per l'altre, la interacció amb animals, com pot ser la teràpia assistida amb animals o les activitats i el treball amb animals.

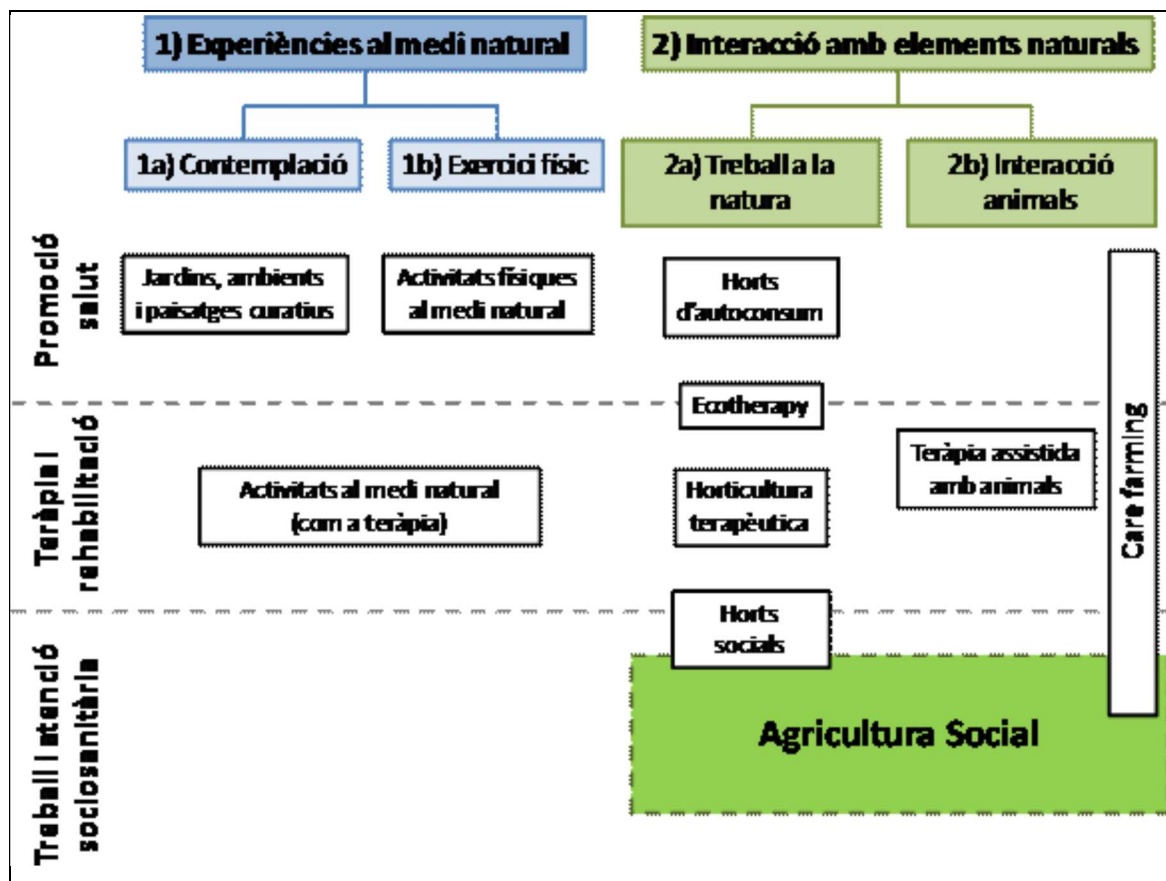

Figura 1. Classificació de les activitats vinculades al *green care* en funció de la seva interacció amb els elements naturals.

Font: a partir de Haubenhofer *et al.* (2010); Sempik, Hine, Wilcox, 2010.

Al mateix temps, les activitats relacionades amb el *green care* es poden classificar en altres categories, les quals vénen definides pel rol que juga el medi natural en cada una d'elles. Així doncs, en una primera categoria trobaríem aquelles activitats que tot i realitzar-se en el medi natural no tenen com a objectiu cap procés terapèutic, de rehabilitació o de promoció de la salut, sinó que la característica que les defineix és exclusivament la seva ubicació en un entorn natural, situant-se més enllà dels límits de l'AS, ja que no existeix una intencionalitat específica en la millora del benestar físic, mental i social de les persones. Una segona tipologia inclouria aquelles activitats que tenen com a objectiu principal la promoció de la salut, entre les quals hi ha modalitats d'exercici físic al medi natural i de contacte amb la natura (a). Una tercera categoria, molt més important en el *green care*, inclou totes aquelles intervencions que empren els elements del medi natural amb finalitats terapèutiques, com l'horticultura terapèutica o la teràpia assistida amb animals (b). Finalment, apareix una categoria d'abast transversal, que combina enfocaments i activitats que s'estenen des de la promoció de la salut i la teràpia, fins al foment del treball agrari com eina per a la rehabilitació o la inserció al mercat laboral per a persones en risc d'exclusió social (c). Aquesta categoria abraçaria la major part d'activitats vinculades amb l'AS, incloent també alguna activitat en les que prevalen els processos terapèutics. La diferència, però, rau en l'existència (o no) d'un enfocament productiu i/o comercial de l'activitat i la voluntat de crear ocupació per col·lectius especialment

vulnerables. Aquest fet evidencia que els límits entre les categories són difosos i difícils de traçar. Tanmateix, l'intent d'establir una classificació permet entendre la complexitat del fenomen i ens permet discernir quin és l'emplaçament de l'AS dins de tot aquest entrellat conceptual.

Seguint amb les temptatives de codificació de les activitats vinculades amb l'AS, Di Iacovo i O'Connor proposen desglossar les iniciatives i projectes del *green care* en base a dos factors, per tal de discernir aquelles experiències que es poden considerar AS i aquelles que quedarien al marge [38]. Els dos factors són: el tipus d'ús dels elements naturals (a), en funció de si l'objectiu principal és l'ús terapèutic o la producció d'aliments (i/o productes artesanals), i el grau d'especialització de les persones involucrades en el projecte (b), és a dir, si són més properes al sector de l'atenció socio sanitària o al sector agrícola (figura 2). En base a aquesta distinció es poden diferenciar quatre categories. En primer lloc, trobem les unitats terapèutiques, en les que l'ús de plantes i animals té fins terapèutics, i en les que les persones que hi estan involucrades tenen formació específica en atenció socio sanitària (1). En altres casos, la presència de personal especialitzat es compatibilitza amb la producció d'aliments o de productes artesans com a principal objectiu del projecte. Es tracta, en aquest cas, d'unitats terapèutiques o de rehabilitació que no estan vinculades amb un centre sanitari, sinó que esdevenen projectes d'economia social, els quals empren l'agricultura com a instrument per a la rehabilitació, la teràpia i/o la (re)inserció sociolaboral de col·lectius amb els que treballen, i que al mateix temps, desenvolupen una activitat productiva (2). Per altra banda, hi ha les explotacions agràries especialitzades en l'atenció socio sanitària (3). Tot i que l'atenció dels col·lectius beneficiaris no es produeix en un ambient formal –dins d'un centre del sistema públic d'atenció sanitària–, la major part d'aquestes explotacions disposen de serveis d'atenció que donen suport especialitzat i vetllen pel correcte desenvolupament dels processos terapèutics i de rehabilitació. Per últim, trobem les explotacions agràries inclusives, que són empreses convencionals que incorporen al treball i la producció agroalimentària a persones en risc d'exclusió o marginació social (4). L'objectiu principal d'aquest tipus d'iniciatives és la producció d'aliments, però la incorporació de personal amb problemàtiques específiques a l'explotació demostra l'emergència d'una clara voluntat de responsabilitat social i l'ampliació del sistema d'atenció socio sanitària en àmbits no formals i no (necessàriament) especialitzats.

Relació entre usuaris i gestors del projecte →		<i>Nivell d'especialització de l'activitat (terapèutica o agrària) i tipus d'ambient de l'atenció a l'usuari (formal/informal)</i>	
Ús dels elements naturals (plantes i animals) ↓		(-) Iniciatives amb terapeutes i personal especialitzat	(+) Explotacions agràries amb prevalença de pagesos/es
<i>Nivell d'especialització en l'ús dels elements naturals</i>	(+) producció aliments i/o productes artesanals	2) Projectes d'economia social	4) Explotacions agràries inclusives
	(-) ús terapèutic i d'atenció sanitària	1) Unitats terapèutiques en hospitals i centres sanitaris especialitzats	3) Explotacions agràries especialitzades en l'atenció socio sanitària

Figura 2. Classificació de les activitats vinculades amb l'AS i el *green care*.

Font: Di Iacovo, O'Connor (2009)

Així doncs, quan ens referim a l'AS exclouem les activitats amb finalitats (únicament) terapèutiques i de promoció de la salut, i ens centrem en el conjunt de projectes en les que l'objectiu principal és la producció, transformació i/o comercialització de productes agroalimentaris i/o productes artesanals i la

promoció de l'ocupació de persones en risc d'exclusió i marginació social; deixant palès l'interès per realitzar una activitat econòmicament rendible, i alhora amb una important càrrega de responsabilitat social. Evidentment, aquesta distinció no exclou que es duguin a terme processos terapèutics i de rehabilitació a les experiències d'AS ni que disposin de terapeutes i/o facilitadors que acompanyin als usuaris en el seu desenvolupament, ans al contrari, les activitats vinculades amb l'AS s'han de caracteritzar per crear un entorn favorable pels seus usuaris; sense deixar de banda l'objectiu productiu i la inserció sociolaboral de col·lectius en risc d'exclusió social.

Segons la classificació de Di Iacovo i O'Connor, entrarien sota la denominació d'AS els projectes d'economia social, les explotacions agràries inclusives i les explotacions agràries especialitzades en l'atenció sociosanitària (en verd a la figura 2). Per altra banda, les unitats terapèutiques especialitzades (en vermell) quedarien excloses pel fet de no anar més enllà de la finalitat exclusivament terapèutica.

A banda del concepte *green care*, en sorgeixen d'altres relacionats amb l'AS. *Care farming* és un dels conceptes que més s'intercanvia amb el d'AS, i es defineix com l'ús d'explotacions agràries convencionals (*commercial farms*) i dels paisatges agrícoles com a base per a promoure la salut física i mental a través de l'activitat agrícola, establint un triangle cooperatiu entre el personal agrícola, personal sociosanitari i els usuaris/es[39]. Les connexions entre aquest concepte i l'AS són tan evidents que fan que sigui freqüent la confusió; però segons la nostra interpretació, la principal distinció és la prevalença dels objectius terapèutics i la presència de personal qualificat en la mateixa explotació, amb la finalitat de supervisar el procés que segueixen cada un dels usuaris; però en els quals els objectius comercials i d'inserció sociolaboral se situen en un segon pla[40].

Un altre concepte que sovint es relaciona amb l'AS és el de *Farming for health*, el qual fa referència a la combinació d'activitat agrícola i atenció a les persones, posant l'èmfasi en ambdós àmbits, el sector agrícola, incloent l'explotació agrària i el seu entorn social, i el sistema d'atenció sociosanitària, amb els usuaris i la institució[41]. Per la seva definició, aquest concepte està molt vinculat amb el de *care farming*, fenomen que respon a les característiques dels projectes i el paper que té l'administració i institucions privades sense ànim de lucre en el seu desenvolupament.

Tipologia i diversitat de les experiències

Atès tot el que hem exposat anteriorment, podem distingir diferents tipus d'explotacions i experiències d'AS en funció de diferents criteris[42]. Aquesta distinció respon a la voluntat de classificar i intentar copsar la naturalesa de les experiències vinculades amb aquesta activitat en relació a una sèrie de característiques concretes: l'objectiu de l'experiència, la forma jurídica, el tipus d'organització i els col·lectius beneficiaris. En funció d'aquests factors podrem explicar, des d'un punt de vista teòric, les diferents tipologies i la diversitat existent en les experiències d'AS, centrant-nos en estudis que s'han fet en el context europeu i en resultats del propi projecte d'investigació.

Objectius

En relació als objectius es poden distingir almenys tres tipus d'experiències d'AS, en funció de cap a on i amb quines finalitats està orientada la seva activitat. En aquest sentit podem identificar entre les que estan a) *orientades a l'atenció sanitària*, aquelles en les que es realitzen tractaments terapèutics, de rehabilitació o altres prescripcions mèdiques, les b) *orientades a la inserció sociolaboral*, que realitzen itineraris d'inserció i accés al mercat laboral amb col·lectius de difícil ocupació, i, per últim, aquelles que se centren en el c) *vessant educatiu i pedagògic* a través de la interacció amb elements naturals com a via per a l'adquisició de capacitats i habilitats dels seus usuaris i usuàries.

Les iniciatives d'AS que estan orientades a l'atenció sanitària es basen en l'oferiment de serveis de salut i teràpia per a satisfer les necessitats dels seus usuaris. En aquest cas, és el personal agrícola –sovint amb el suport de personal especialitzat– el que té cura dels tractaments, convertint-se en proveïdors de serveis en matèria de salut i atenció social, sense deixar de banda l'activitat agrícola. A canvi d'aquests serveis, els propietaris d'aquest tipus d'experiències d'AS reben una compensació econòmica per part de l'Administració, bé sigui pel fet de ser una institució pública, com succeeix en alguns països, o pel fet

d'ofrir des d'una associació, fundació o entitat privada un servei de competència pública. A diferència de les experiències i projectes que descriurem a continuació, en aquests les persones usuàries no estan ocupades en l'activitat de l'explotació, i en molt pocs casos reben una retribució pel treball realitzat, ja que s'entén la seva implicació en les tasques com a part de la teràpia o rehabilitació del pacient.

En segon lloc, trobem les experiències que tenen com a objectiu la inserció laboral de persones o col·lectius amb dificultat per accedir al mercat de treball per la seva situació de marginació o exclusió social. En aquest cas, la inserció sociolaboral és un procés a partir del qual aquestes persones tenen l'oportunitat d'adquirir i desenvolupar certes habilitats i capacitats professionals. Aquestes iniciatives reben el suport i són protegides per part de l'Administració pública i els òrgans competents en matèria d'atenció social, però aquest suport acostuma a ser parcial, com és el cas de les Empreses d'Inserció (EIs) i els Centres Especials de Treball (CETs). La viabilitat d'aquests projectes depèn en gran part de la rendibilitat econòmica de l'activitat que desenvolupen, la qual s'aconsegueix a través de la comercialització de productes i serveis, però també de les subvencions rebudes per part de l'Administració. En molts casos, aquests projectes orientats a la inserció laboral reben un important suport i fidelitat per part de grups de consumidors i ciutadans, que contribueixen a la seva tasca comprant els seus productes pel seu valor social.

Per últim, les experiències orientades a activitats educatives i pedagògiques, com les granges-escola (*pedagogic farms*) o les explotacions agràries que ofereixen programes pedagògics per a infants i adolescents amb necessitats educatives especials, tenen com a objectiu oferir l'oportunitat de conèixer com és la quotidianitat en una explotació agrària, interactuar amb els diferents elements a través de la realització de les tasques pròpies del treball al camp, conscienciar-los de la importància d'una alimentació saludable i respectuosa amb el medi, apropar-los a estils de vida diferents i (re)connectar-los amb la natura i la terra.

Forma jurídica

En relació a la forma jurídica, es poden diferenciar tres grans tipus d'experiències d'AS: les que formen part del a) *tercer sector*, les que són b) d'*iniciativa privada* i les c) *institucionals*, és a dir, aquelles que depenen d'algun organisme públic.

Les iniciatives del tercer sector estan promogudes principalment per organitzacions socials privades sense ànim de lucre. En aquest cas, però, estan recolzades des de l'Administració a partir de polítiques públiques i partides pressupostàries concretes. Aquestes iniciatives solen sorgir a partir d'associacions de famílies amb persones amb problemes específics, com persones amb discapacitat i/o trastorn mental, que s'apleguen per oferir i gaudir d'uns serveis terapèutics, de rehabilitació, educatius i/o ocupacionals que sovint el sistema públic de salut no els hi garanteix. Algunes d'aquestes iniciatives d'AS en el tercer sector poden ser impulsades per organitzacions religioses, d'acció social o per grups d'usuaris. Di Iacovo i O'Connor consideren com iniciatives del tercer sector aquelles organitzacions que han estat impulsades per iniciativa ciutadana i que operen en una explotació agrària per desenvolupar la seva activitat i assolir el seus objectius[43].

També existeixen experiències d'AS impulsades des del sector privat. Aquestes poden ser desenvolupades per empreses i entitats privades que pretenen desenvolupar una activitat vinculada a l'AS, o per d'altres, ja existents, que tenen la voluntat de reconfigurar la seva activitat. Aquest darrer cas respon bàsicament a una empresa agrària convencional que incorpora un projecte d'AS com a estratègia per reestructurar i/o diversificar la seva activitat.

Finalment, les iniciatives institucionals o de caràcter públic són aquelles que es creen directament des de l'Administració pública, sent al mateix temps l'encarregada de gestionar-les i mantenir-les econòmicament. Aquestes institucions estan directament vinculades a les competències dels diferents organismes del sistema públic i el personal que hi treballa acostuma a ser funcionariat públic. No obstant això, la creixent socialització del sistema d'assistència socio sanitària i dels programes d'inclusió i inserció sociolaboral fa que sigui realment difícil trobar institucions en aquest àmbit gestionades totalment des del

sector públic, almenys en el context català. Els organismes públics prenen com a estratègia l'externalització de competències al tercer sector social i a les institucions privades.

Tipus d'organització

Pel que fa a les característiques de l'entitat i la seva gestió es poden diferenciar tres tipus d'organitzacions: les experiències que són a) *impulsades per famílies*, les b) *iniciades per moviments associatius o comunitaris*, i les c) *creades per professionals del sector sociosanitari*.

Les iniciatives d'AS que són impulsades i gestionades per famílies vinculades a una explotació agrària tenen la motivació personal d'incloure a la seva tasca quotidiana alguns serveis socials que no són prestats –o que no cobreixen certes necessitats específiques– pel sistema públic i que obliguen a l'agrupació col·lectiva per fer front a aquestes mancances. En aquest context s'han creat nombroses organitzacions que actualment tenen un reconegut prestigi i que han estat declarades d'utilitat pública per la tasca que desenvolupen. Per altra banda hi ha les que són iniciades per un grup de persones que comparteixen inquietuds filantròpiques i que uneixen esforços per donar una sèrie de serveis a aquells col·lectius més vulnerables de la societat, en aquest cas a través del treball en el sector primari. Són experiències que sorgeixen de la societat civil i que sovint es nodreixen del treball voluntari. Per últim, les iniciatives institucionals, principalment públiques, però també privades, són aquelles que estan basades en el treball de professionals de l'àmbit de l'atenció sociosanitària. Es tracta de centres especialitzats als que els usuaris i usuàries acudeixen per prescripció mèdica i que sovint estan vinculats a algun centre proveïdor del servei públic de salut o de mútues privades.

Col·lectius beneficiaris

Les experiències d'AS acostumen a centrar-se en el treball amb un col·lectiu concret. Tanmateix n'hi ha d'altres que acullen a usuaris i usuàries amb problemàtiques ben diverses, però que poden compartir un mateix entorn terapèutic i un mateix procés d'inserció sociolaboral. Moltes de les explotacions agràries amb finalitats socials es centren en el treball amb col·lectius amb discapacitat i/o trastorn mental, essent el grup que sol aparèixer com el més representat en l'AS. Una altra tipologia són totes aquelles experiències que es dediquen a acompanyar processos de rehabilitació de persones amb problemes d'addicció. Les experiències que treballen amb infants i joves amb dificultats d'aprenentatge també estan força esteses, fent que a través del treball en l'agricultura adquireixin capacitats i habilitats en un entorn diferent al de l'aula i, alhora, una formació laboral específica. També s'han detectat experiències amb altres col·lectius, que tot i no formar part del volum majoritari, esdevenen especialment importants pel potencial de generar nous projectes d'AS, com és el cas de persones procedents de centres penitenciaris, víctimes de violència de gènere, persones en situació d'estrès, traumes i/o episodis depressius, persones en situació d'atur de llarga durada, persones sense sostre o persones immigrades en situació d'exclusió social.

Discursos i enfocaments

El concepte de “discurs” s'empra per fer referència als elements bàsics amb els quals es construeixen les pràctiques socials, els quals inclouen els imaginaris i les representacions socials sobre el significat d'aquestes pràctiques[44]. Segons Dessen i Bock, existeixen tres discursos o enfocaments al voltant del concepte d'AS, els quals permeten explicar com aquesta activitat és definida, percebuda, implementada i regulada en diferents països d'Europa i que donen sentit a la seva pràctica[45]. En el cas de l'AS, aquests marcs de referència es basen en aproximacions des de a) *l'agricultura com a activitat multifuncional*, des de l'àmbit de b) *l'atenció sociosanitària* i des de la c) *inserció laboral i la inclusió social* de persones en risc d'exclusió. A part d'aquests tres discursos o enfocaments se'n pot afegir un darrer que no apunten aquest autors, el qual fa referència a la contribució d'aquest tipus d'iniciatives al sorgiment d'estratègies innovadores de d) *desenvolupament rural i el sorgiment d'un nou paradigma agrosocial*, així com el foment de projectes d'economia social.

Agricultura multifuncional

Les investigacions que han abordat el desplegament de l'AS a diferents països d'Europa han demostrat com aquesta activitat ha experimentat un important creixement en els darrers anys. Un nombre significatiu d'explotacions que han incorporat serveis d'atenció a la seva activitat agrària i d'altres s'han creat amb la voluntat de dur a terme un projecte que combini agricultura i acció social. L'AS apareix com una nova funció pel sector agrícola, oferint l'oportunitat de generar nous ingressos a les explotacions –especialment important per un sector en recessió en els països occidentals i de difícil rendibilitat degut a les condicions estructurals del sistema econòmic– i de contribuir al benestar i la cohesió social. Les iniciatives d'AS sorgeixen com una nova manera d'entendre les múltiples funcionalitats que pot tenir l'agricultura en el marc de la societat postindustrial i com una de les possibles estratègies per a la tan necessària reestructuració del sector[46]. A Catalunya i a Espanya, aquest discurs no està encara gaire present, encara que l'augment que s'ha produït en els darrers anys d'experiències dedicades a l'AS, o d'explotacions agràries que han començat a incorporar aquest factor d'innovació i emprenedoria social, dóna bona mostra de la importància i l'arrelament que està agafant aquest sector.

Gran part d'aquest discurs es fonamenta, en les capacitats curatives i de rehabilitació que s'atorguen a l'entorn agrari i natural, però també, i de manera més concreta, en els beneficis que té per a persones amb necessitats terapèutiques, de rehabilitació i/o d'inserció sociolaboral la immersió i implicació en les tasques d'una explotació agrària, la participació en un ambient de treball “normalitzat”. D'aquesta manera, el personal agrícola esdevé un agent destacat en el procés de recuperació, teràpia o rehabilitació, actuant d'enllaç entre el grup d'usuaris, per una banda, i el personal especialitzat i les institucions de salut pública i benestar social, per l'altre; encarregant-se d'avaluar el comportament i el rendiment de cada una de les persones en un entorn no institucionalitzat, diferent a un centre de salut especialitzat. En alguns casos, els i les pageses reben programes de formació específics per part de professionals de l'atenció socio sanitària, per tal d'assolir certes capacitats per a treballar amb determinats col·lectius. Sovint, aquesta posició de “pont” que se'ls hi atorga als responsables de l'explotació agrària no està acceptada per alguns professionals, ja que trenca amb protocols terapèutics convencionals, els quals consideren que és imprescindible la presència de personal especialitzat en el tractament i control dels processos que segueix cada pacient. Tanmateix, en molts països d'Europa com els Països Baixos, Bèlgica, Alemanya o el Regne Unit els agricultors esdevenen, a través de les *care farms*, una peça clau en el sistema d'atenció a les persones.

La integració de l'atenció a les persones a les empreses agràries dedicades a l'AS és, en diferents graus i en funció del sistema de regulació de cada país i de les característiques de l'explotació, un complement de l'activitat econòmica, essent una font d'ingressos per al funcionament de l'empresa. Durant la dècada de 1990 es va experimentar un important creixement del nombre d'explotacions agràries que incorporaven serveis d'atenció com a estratègia de diversificació, i sembla que actualment estem vivint un altre increment en aquest sentit[47]. S'ha detectat que en molts casos aquesta incorporació a la oferta de serveis en matèria d'atenció social i sanitària es produeix a través de les dones, les quals troben en aquesta nova activitat l'oportunitat de crear el seu propi lloc de treball i oferir nous jaciments d'ocupació a les àrees rurals[48]. No obstant això, en molts casos aquest no és el principal motiu que ha impulsat als responsables de l'empresa a desenvolupar aquesta activitat, sinó que han estat les finalitats socials i la voluntat de combinar economia i contribució al bé comú en un mateix projecte empresarial.

A molts països d'Europa, els pagesos i pageses que es dediquen a l'atenció socio sanitària com a complement de l'activitat agrària reben una retribució econòmica per part de l'Administració pública com a compensació del servei que ofereixen. És per això que en alguns casos les iniciatives d'AS són tractades com a part integrant del sistema de salut i utilitzades com a tractaments terapèutiques, de rehabilitació i d'inserció ocupacional pels pacients que els precisen. Aquest sistema, força estès a altres països d'Europa, està poc generalitzat a Catalunya i Espanya.

Atenció socio sanitària

L'AS, juntament amb altres conceptes com per exemple *green care*, ocupen un lloc cada cop més important en l'àmbit de la salut pública dels països d'Europa, ja que es percep com una alternativa als tractaments convencionals i com una forma de promoure el benestar físic i mental de les persones. En

d'altres llocs, però, la presència d'aquests discursos és molt menys important i apareixen sovint en una situació marginal. En tot cas, nombrosos estudis han demostrat que la immersió a la natura i/o la interacció amb elements naturals esdevé una pràctica important per a la promoció de la salut, la prevenció de malalties i la rehabilitació, a la qual se li atribueixen valors terapèutics i importants beneficis en el tractament de determinats pacients[49].

Darrera de les activitats vinculades a la immersió en un entorn natural i/o la interacció amb els seus elements trobem enfocaments que consideren que la salut no és tan sols l'absència d'afeccions i malalties, sinó un benestar complet: físic, mental i social[50]. Això suposa una percepció holística de la salut, que no es ceneix al tractament de la malaltia, sinó a aconseguir que qualsevol persona pugui desenvolupar la seva quotidianitat de manera plena, independentment de la seva condició física, mental i social, proporcionant-li des de les institucions públiques eines i suport per assolir aquests objectius. En aquest context, l'AS suposa una clara contribució a la promoció de la salut "plena" a partir de l'efecte reconstituent que suposa l'ocupació en activitats agràries i la interacció amb els elements naturals[51].

Nombrosos experts han estudiat els efectes que té el contacte amb la natura i el desenvolupament d'activitats agràries en la salut de les persones. En aquest sentit, s'ha demostrat com el treball amb éssers vius, com per exemple tenir cura de plantes i/o la interacció amb animals, produeix efectes positius en el tractament de persones amb discapacitat intel·lectual i trastorns mentals i emocionals. I també com l'experiència en i la interacció amb paisatges 'naturals', rurals o poc antropitzats, o la connexió amb els cicles naturals milloren les condicions de benestar. Alguns professionals de la salut apunten a la pèrdua de connexió amb aquests elements més bàsics com una de les causes de la falta de benestar físic i mental i de l'aparició d'algunes malalties, i com el restabliment d'aquesta connexió esdevé un dels possibles tractaments per a recuperar aquesta situació d'equilibri.

Per últim, també cal esmentar la crisi que està patint el sector d'atenció socio sanitària com un factor que esdevé essencial en el sorgiment i impuls de l'AS. L'envelliment, la presència de malalties degeneratives i cròniques i els hàbits poc saludables de la població han fet créixer de manera exponencial els costos del sistema públic de salut en molts països en què aquesta competència recau en l'Estat, provocant en alguns casos un cert col·lapse, a causa de la creixent demanda de serveis.

Per interessos polítics i empresarials, la gestió del sistema de salut s'està encaminant clarament cap a la privatització, com a mesura per fer front a la crisi estructural que pateix el sector. Aquestes mesures comporten una important retallada de la despesa pública en matèria d'atenció socio sanitària, restriccions en l'accés als medicaments subvencionats i una creixent desinstitucionalització, socialització i externalització dels serveis públics a través de concessions a proveïdors i empreses privades. A més, en l'àmbit d'atenció a persones amb discapacitat, amb trastorn mental o amb algun tipus d'addició es va produint una important socialització de les competències en matèria de serveis socials i d'atenció cap a entitats del tercer sector social, les quals són contractades per l'Administració pública com a prestadors d'aquests serveis. Una bona part de les experiències d'AS que sorgeixen en els països occidentals s'inscriuen en aquest corrent de socialització i desinstitucionalització dels serveis d'atenció a les persones i són desenvolupades per entitats del Tercer Sector Social.

Inserció laboral i inclusió social

Una gran part de les experiències d'AS que es desenvolupen en els països d'Europa no només tenen a veure amb l'atenció i la cura de malalties o amb processos terapèutics per a quadres clínics concrets. Una part dels projectes vinculats a l'AS ocupa a col·lectius amb problemàtiques socials específiques com l'atur de llarga durada, problemes d'addició, situacions de pobresa o interns de centres penitenciaris o en procés de reinserció a la societat. Algunes d'aquestes activitats, sobretot aquelles que treballen amb persones amb problemes d'addició o amb episodis depressius, tenen com a principal objectiu fer-les recuperar una quotidianitat "perduda". Amb el treball en explotacions agràries assumeixen responsabilitats, adquireixen hàbits i rutines que havien perdut a causa de la seva problemàtica, que els ajudaran a recuperar la confiança en ells mateixos i entusiasme per (re)inserir-se en el mercat laboral i (re)integrar-se a la societat. Altres, però, no desenvolupen processos de rehabilitació, sinó que centren la

seva missió en la inserció laboral i la justícia social, donant oportunitats d'ocupació a col·lectius especialment vulnerables.

En el context europeu, aquestes iniciatives d'integració social al voltant de l'AS prenen diferents formes en funció del país. A Itàlia, les activitats centrades en la inserció sociolaboral de col·lectius en risc d'exclusió social pren especial rellevància, organitzant-se en cooperatives, en les quals es fomenta el voluntariat i el compromís polític per generar alternatives de millora social[52]. En altres països com el Regne Unit o els Països Baixos, les iniciatives de (re)inserció social vinculades a l'AS estan relacionades amb l'impuls de l'agricultura urbana i el sorgiment d'horts comunitaris a les ciutats com a estratègia de cohesió i inclusió social en barris i comunitats veïnals. A partir d'aquests projectes es promou la participació de col·lectius en risc d'exclusió social en la cadena de producció agroalimentària i integració social, especialment de població de les perifèries urbanes, on el volum de població en situació de marginació és més elevat[53]. Segons Di Iacovo i O'Connor, a França la pagesia treballa en col·laboració amb les associacions del tercer sector per a desenvolupar projectes que fomentin les oportunitats d'inserció sociolaboral per a col·lectius amb risc de marginació social a través de l'agricultura[54].

Atès tot això, l'AS representa una innovació social de primer ordre, tant en el marc de les estratègies de desenvolupament rural com en les accions dels serveis socials i associacions del Tercer Sector Social dels principals centre urbans. Les iniciatives responen a les necessitats socials emergents, les quals passen per la implicació de la societat civil. En aquest sentit podem dir que l'AS és un dels pilars de l'emprenedoria en economia social, ja que en ella s'ajunten empreses cooperatives, associacions i fundacions privades per donar oportunitats i atendre als col·lectius més vulnerables de la societat, amb la finalitat d'apoderar-los i construir una societat més justa i solidària[55].

Desenvolupament rural i nou paradigma agrosocial

Els projectes d'AS representen un impuls pel desenvolupament econòmic i social a escala local, sobretot en àrees rurals, on les activitats lligades al territori i vinculades a productes de la terra tenen una major repercussió en la dinamització econòmica i en el teixit empresarial. Es tracten d'iniciatives socialment més justes, però també més respectuoses amb el medi ambient i el territori, fomentant una sèrie de valors que contribueixen positivament a la construcció de models de desenvolupament alternatius. Revaloritzen l'agricultura i promouen la seva multifuncionalitat, alhora que posen en valor els recursos endògens del territori en el qual s'instal·len, contribuint així a la fixació de població, a la generació de nous jaciments d'ocupació, principalment per a col·lectius vulnerables, però també per a la societat en general, i a l'equitat i la cohesió social.

Moltes de les iniciatives, pel tarannà dels seus impulsors, aposten per una agricultura ecològica, orgànica i/o biodinàmica, o en tot cas, per un mode de producció integrat o convencional, però intentant minimitzar el màxim possible l'ús de productes químics, cuidant l'entorn i respectant el medi ambient. Al mateix temps, la sensibilitat dels agricultors/es que porten explotacions vinculades amb l'AS per una altra pagesia fa que aquestes iniciatives siguin un exponent en la recuperació de varietats locals, de tècniques tradicionals de conreu i una eina eficaç en la conservació del territori i el paisatge, rol que l'agricultura ha anat abandonat a causa de la implantació dels mètodes de conreu propis de l'agricultura industrial. Aquesta nova pagesia opta per una producció local, que permeti connectar productor i consumidor d'una manera directa, amb la intenció de reconfigurar el sistema agroalimentari actual, treballant per assolir la sobirania alimentària, a través d'un consum de proximitat de productes ètics, nets i justos.

El fet que moltes de les explotacions que desenvolupen projectes i iniciatives d'AS reivindiquin una agricultura més respectuosa amb el medi ambient, la producció local, el consum de proximitat i els aliments de qualitat i justos fa que s'identifiquin estretament amb un moviment emergent: el *slow food*[56]. Una mostra d'això és la relació que tenen una bona part de les iniciatives d'AS amb aquest moviment a escala global, formant part de *conviviums* (associacions locals de *slow food*). Aquesta associació a nivell mundial, que ja té més de deu mil socis en més 160 països, es dedica a protegir els aliments de qualitat i els mètodes de cultiu i transformació tradicionals, conservant la biodiversitat i la varietat dels productes locals, tan cultivats com silvestres. Aquests objectius encaixen perfectament amb

la filosofia de la majoria de projectes d'AS, els quals a més de treballar per la millora social, reivindiquen una nova (o recuperada) manera d'entendre la producció d'aliments, basada en la connexió amb la terra, amb la cultura tradicional i que connecti producció i consum en un acte d'intercanvi de coneixements i de reivindicació d'unes lògiques de producció més humanes i properes, que proporcionin productes bons, nets i justos per a tothom.

Aquesta nova manera d'entendre la producció agrària i de gestionar les explotacions agràries es pot vincular amb la incorporació d'una nova pagesia al món rural i el sorgiment d'un nou paradigma agrosocial[57]. Una bona part de les iniciatives d'AS estan gestionades, almenys a Catalunya, per un col·lectiu que no tenia prèviament relació directa amb la pagesia o accés directe a la terra, o dit d'una altra manera, que no procedien de família pagesa. Aquest fet els hi proporciona una visió renovada del món rural, una nova manera de fer de pagès/a i, sobretot, una profunda conscienciació amb el que produeixen, amb el com ho produeixen i com ho comercialitzen. A causa de tot això, es converteixen en importants agents del desenvolupament local, no només per l'activitat econòmica que duen a terme, sinó per les sinergies establertes amb altres agents i la contribució en l'àmbit de l'atenció social.

Per últim, les iniciatives d'AS tenen un paper cabdal en el reposicionament de l'agricultura en els països occidentals. Molts dels projectes d'AS han aparegut en territoris on l'agricultura, i el sector primari en general, feia temps que era un sector econòmic en clara recessió. En d'altres llocs, on l'agricultura sí que era present, esdevenen projectes que ajuden a diversificar la base econòmica i a proporcionar nous models de gestió de les explotacions agràries, demostrant la multifuncionalitat de l'agricultura i oferint productes amb valor afegit, tant econòmic com socialment.

L'Agricultura Social en el context europeu

Antecedents

L'AS a Europa no té uns antecedents històrics clars, ja que el desenvolupament d'activitats que vinculen agricultura i atenció a les persones varia notablement en funció de cada país. Les diferències culturals, l'estructura del sistema de salut, les característiques socials i el funcionament dels serveis socials són alguns dels elements que generen aquesta disparitat. Per això, es fa difícil trobar un punt d'inici concret que marqui el sorgiment de l'AS a Europa.

Tanmateix, l'ús de la natura i del contacte amb elements del paisatge per a millorar la salut física i mental de les persones no és quelcom innovador, sinó que n'hi ha mostres des d'antic. Existeixen diferents experiències que s'han associat tradicionalment a espais terapèutics i de rehabilitació, com per exemple els monestirs, idea que encara es conserva en l'imaginari d'alguns països amb una profunda tradició religiosa com el Regne Unit o França. Això ens porta a situar els antecedents més remots de l'AS a l'Edat Mitjana, període en què hospitals, hospicis i monestirs ja incorporaven horts i jardins com espais terapèutics per a les persones que acollien[58].

Més tard, a principis del segle XIX alguns professionals de la medicina, entre ells Benjamin Rush, considerat el pare de la psiquiatria americana moderna, van destacar i defensar els beneficis i les capacitats curatives de la interacció dels malalts mentals amb elements naturals com a tractament terapèutic. Amb aquestes primeres observacions sorgeix un nou corrent en el tractament de malalties mentals: l'horticultura terapèutica[59]. A mitjans del segle XX, l'ús de l'agricultura en el seu vessant més assistencial va sobrepasar els límits dels tractaments terapèutics i es va començar a emprar com a via ocupacional per a persones amb dificultats per accedir al mercat laboral. En aquest context, apareixen els primers centres ocupacionals al Regne Unit, lligats en molts casos a obres de beneficència de caràcter religiós. També durant aquesta època algunes comunitats terapèutiques, fins ara localitzades majoritàriament properes als principals centres urbans, es comencen a ubicar en territoris rurals, aprofitant les infraestructures d'explotacions agràries existents i motivades pels beneficis que oferia pel tractament terapèutic integral dels pacients el fet d'estar en un entorn natural.

Durant la dècada de 1950 i 1960, al Regne Unit, horts i jardins impulsats des de centres de salut van

tancar les seves portes a causa dels canvis en la política i el sistema de regulació del sistema públic de salut. Aquest tancament no va afectar de la mateixa manera a tota Europa, però va iniciar un important procés de privatització dels serveis assistencials, fent que comencessin a ser associacions del tercer sector social les que s'encerreguessin de determinades competències en matèria d'assistència socio sanitària. En aquest context comencen a sorgir les primeres iniciatives, de caire individual i de petites dimensions, que combinen treball agrícola i serveis als sectors socials més desfavorits, situant en aquesta dècada l'impuls de l'AS herència de la situació actual.

Malgrat aquest intent de descobrir uns antecedents comuns en el context europeu, cada país podria definir els seus propis processos i dinàmiques de desenvolupament de l'AS, degut a les diferències i particularitats de la seva conjuntura econòmica, social, política i cultural. En el cas de Catalunya, l'aparició de l'AS es produeix amb un cert retard en relació a altres països d'Europa, a excepció d'algunes experiències aïllades. A la dècada de 1990 comencen a aparèixer les primeres iniciatives amb un clar objectiu de transformació social, i que veien en l'agricultura un gran potencial per a treballar amb determinats col·lectius, principalment amb persones amb discapacitat.

Desenvolupament, dimensió i tipologia de l'AS en el context europeu

La situació de l'AS a Europa és força heterogènia i està condicionada per la conjuntura socioeconòmica i política de cada país. D'aquesta manera, les dinàmiques de cada un dels països i territoris europeus es poden inserir en diferents etapes de desenvolupament. Sovint, el caràcter pioner de les experiències en AS sorgeixen a partir de la inquietud d'algunes persones emprenedores que volen conduir la seva activitat professional cap a l'economia social i veuen en l'agricultura una manera de fer-ho. Aquestes innovacions en el camp de l'economia social, encara que actualment assistim a un impuls sense precedents, en alguns països ja es podien percebre fa dues o tres dècades[60]. En d'altres països, però, el sorgiment i desenvolupament de les iniciatives vinculades a l'AS és molt més recent.

En aquest sentit, Di Iacovo dibuixa diferents estadis de desenvolupament en el context comunitari. El primer estadi que descriu Di Iacovo agrupa a aquells països en els que l'AS és percebut com una a) *novetat*. En aquesta etapa evolutiva inicial, l'AS esdevé un fenomen latent i amb escàs reconeixement per part de les institucions i pels professionals dels serveis socials i de l'agricultura. Les experiències existents són principalment iniciatives individuals, aïllades i disperses pel territori, sense o amb pocs instruments per crear i consolidar xarxes de col·laboració i coordinació d'aquesta activitat. En un segon estadi, la presència es fa més forta en determinats territoris, com a conseqüència d'unes característiques socials i econòmiques determinades, provocant que sorgeixi, sovint a escala local, un b) *impuls* de l'AS. L'existència d'aquest "punts calents" fa que comencin a aparèixer algunes xarxes locals i a teixir relacions de cooperació i organització entre diferents experiències. D'aquesta manera deixen de ser iniciatives aïllades i es converteixen en una activitat innovadora amb una certa organització, fent-se més visible per a les institucions, la societat i altres àmbits professionals i augmentant el seu reconeixement. El c) *progrés* de l'AS i la creixent participació d'agents locals i professionals de l'atenció socio sanitària en aquest tipus d'iniciatives facilita la formació d'un escenari òptim per la construcció de noves formes d'organització i d'interacció dels diferents sectors socials i professionals implicats. Di Iacovo descriu aquest estadi com l'assoliment d'una nova consciència en relació a la implantació de l'AS, en què els diferents àmbits de la societat convergeixen i treballen per la creació d'un paradigma conjunt[61]. Un cop assolida aquest d) *reconeixement social i institucional* de l'AS, els diferents agents implicats comencen a treballar per a establir criteris i codis en els procediments i les formes de treball associats a aquesta activitat, amb la finalitat de construir un disseny estandarditzat dels serveis que s'ofereixen i treballar per un nou règim regulador d'aquesta activitat, que integri serveis socials, assistència sanitària i treball agrícola, en un intent d'aglutinar els diferents àmbits professionals que hi són presents. D'aquesta manera es tendeix a una integració del sector agrícola, el sistema socio sanitari, el sistema educatiu i la regulació del sistema laboral, situació hipotètica en la qual no hi hauria barreres entre aquests sectors.

Dimensió i tipologia de les experiències

Es fa difícil quantificar la difusió de la pràctica de l'AS en el context comunitari, ja que en nombroses

ocasions, moltes iniciatives passen desapercibudes, ja que no existeix una categorització i codificació clara i estandarditzada sobre què és i què no és Agricultura Social.

La caracterització dels projectes de l'AS en el context europeu mostra una important complexitat a causa de la seva gran heterogeneïtat, i la possibilitat de presentar estadístiques es presenta com tasca realment complicada. No obstant això, en el marc del projecte *SoFar*[62] es mostren algunes dades orientatives sobre la dimensió de l'AS als diferents països que participaven en el projectes[63]. Es tracta de dades aproximades i no actualitzades, per la dificultat de censar totes les iniciatives, però que permeten copsar la magnitud del fenomen en el context europeu (Quadre 1). Malgrat això, cal dir que el recent impuls que ha experimentant l'AS en els darrers anys modificaria substancialment aquestes xifres, augmentant el nombre d'iniciatives i presència als territoris on ja estava implantada i estenent-se a nous països.

Quadre 1
Aproximació a la dimensió i tipologia de les iniciatives d'AS en el context europeu (2008)

PAÍS	PRIVADA	PÚBLICA	ALTRES	TOTAL
Bèlgica (Flandes)	258	38	12	308
França	200	0	700	900
Alemanya	12	150		162
Irlanda	2	92	12	106
Itàlia	150	75	450	685
Països Baixos	746	83	10	839
Eslovènia	4	6	5	15
Catalunya (1)	39	0	0	39
TOTAL	1411	444	1189	3054

(1) Dades obtingudes d'una base de dades pròpia sobre iniciatives d'Agricultura Social a Catalunya, realitzada durant l'any 2012.

Font: *Projecte SoFar* (Di Iacovo, O'Connor, 2009) i elaboració pròpia.

Les diferències en les dades presentades no només són causades per una variació en la implantació de l'AS, sinó que també s'explica per l'heterogeneïtat de les iniciatives i la dificultat d'establir un criteri únic per la seva classificació, fent que cada país inclogui dins l'etiqueta d'AS iniciatives de tipologia i característiques diferents. A continuació, i amb la voluntat de copsar aquesta heterogeneïtat, descriurem els diferents tipus d'experiències d'AS presents en alguns països europeus[64].

a) La major part d'iniciatives d'AS als *Països Baixos i Bèlgica* són de caràcter privat; explotacions familiars gestionades per persones amb perfils professionals i formació molt diversa. El caràcter familiar de les iniciatives fa que l'activitat principal sigui la producció agrícola, i que l'atenció socio sanitària i els serveis socials apareguin com una pràctica secundària i complementària a l'activitat agrària. Tanmateix, les característiques de les iniciatives condiciona el treball amb els usuaris, el qual es realitza en nombres reduïts, de manera personalitzada i sense la presència de terapeutes a les explotacions, en un ambient completament normalitzat.

b) En el cas de *Irlanda i Eslovènia*, les iniciatives d'AS s'inscriuen principalment en el Tercer Sector Social, desenvolupades per grups religiosos, moviment antroposòfic, associacions de persones usuàries i entitats sense ànim de lucre, amb el recolzament de les institucions públiques, fent que en la majoria dels casos la producció agrícola esdevingui l'activitat secundària i realment els serveis socials siguin el negoci principal.

c) A *Alemanya*, per contra, hi ha una legislació específica sobre els serveis i els requisits per a impulsar iniciatives amb persones amb discapacitats. Aquestes lleis regeixen el salari, la jornada laboral i la dimensió dels centres on aquests col·lectius treballen com a mesura per evitar als abusos de les empreses convencionals. Tanmateix, això dificulta la incorporació de persones amb discapacitat a les explotacions agràries de caràcter familiar motivada per les limitacions legals.

d) A *Itàlia* existeixen dos tipus predominants d'iniciatives d'AS: per una banda, les que es centren en l'atenció i, per l'altra, les que ho fan en la integració laboral. Són principalment empreses, sovint cooperatives, sense ànim de lucre i que estan fortament arrelades al teixit associatiu local i vinculades amb xarxes de consumidors que esperen un producte amb responsabilitat social.

e) Les experiències d'AS a *França* s'integren en diverses xarxes de caràcter estatals[65] i regionals[66] que tenen com a base el treball de persones desafavorides o amb problemàtiques específiques a horts i jardins comunitaris que empren l'agricultura com a eina d'inserció sociolaboral.

f) En el cas d'*Espanya* s'ha detectat l'existència d'un grup reduït d'experiències d'AS aïllades, distribuïdes pel territori i amb escasses connexions entre elles a causa de la inexistència de xarxes. A *Catalunya*, en canvi, l'impuls que ha experimentat l'AS ha fet sorgir un important nombre d'iniciatives, les quals es comencen a organitzar, teixint vincles i establint sinergies a través de la creació de xarxes i programes específics.

Consideracions finals

L'AS està sent un fenomen en creixement a Europa; un creixement que s'ha vist activat per la necessitat d'una economia més justa, ètica i solidària. En aquest sentit, les iniciatives d'AS són justes perquè respecten els drets dels treballadors/es i creen un entorn òptim pel desenvolupament humà i professional de les persones en risc d'exclusió; ètiques perquè tenen en compte criteris com d'inserció laboral i la cohesió social, perquè aposten en la majoria dels casos per la producció ecològica i el consum de proximitat i perquè vetllen per la salut física, mental i social de les persones que hi treballen; i, per últim, solidàries perquè en elles prima el treball cooperatiu, el bé comú i l'acció comunitària. És per això, que podem dir que les experiències d'AS provenen en la majoria dels casos de la interacció entre les necessitats de les persones, els recursos de l'agricultura, les noves tendències culturals i la voluntat de crear una economia amb una clara contribució social, pel bé comú, associada al valor dels productes locals, la producció ecològica i a les noves pautes de consum.

Tanmateix, cal dir que l'evolució i la dimensió de l'AS en els diferents països europeus no esdevé un fenomen homogeni i presenten diferències en funció de l'entorn en què es desenvolupen. Sovint les experiències sorgides des de la iniciativa individual romanen latents en la novetat durant un llarg període de temps, fins que rep algun recolzament per part d'agents públics o privats amb capacitat de fomentar l'activitat i impulsar la creació de noves iniciatives. Di Iacovo destaca que la participació de les institucions sovint arriben amb retard, quan el desplegament de l'activitat s'ha realitzat amb l'esforç de la societat civil i de les entitats del tercer sector social[67]. Les etapes descrites anteriorment són estadis lògics del procés, però no necessàriament han de presentar característiques comunes, ja que aquestes depenen dels diferents models de benestar, els sistemes de regulació de l'atenció socio sanitària i de les polítiques d'inserció sociolaboral i la conjuntura socioeconòmica i política de cada territori.

Malgrat la gran diversitat d'experiències d'AS, els beneficis sobre els usuaris i usuàries presenten característiques comuns. En gairebé tots els casos destaquen els resultats positius d'aquesta pràctica. Les millores en el benestar general de les persones usuàries, així com el guany d'una major sensació de llibertat i autonomia, contribueixen a la seva integració a la societat i a la capacitat de construir una quotidianitat completament normalitzada. Són molts estudis que apunten aquests efectes positius en la salut física i mental i el benestar social de les persones que realitzen alguna de les activitats relacionades amb l'AS[68].

L'AS és una clara mostra d'innovació social en l'agricultura estretament relacionada amb l'acció

col·lectiva, condicionada per l'estructura social dels territoris en els que es desenvolupa, i amb la interacció activa, participativa i permanent entre persones, eines i recursos territorials[69]. El fet que l'agricultura –i per extensió l'activitat agrària– estigui vinculada necessàriament amb el territori fa que la seva pràctica contribueixi a teixir xarxes de cooperació a nivell local que promouen la cohesió social i fixant població al territori, fent créixer el sentiment de pertinença a una comunitat i fomentant el treball cooperatiu. En aquest sentit, l'AS apareix com un element d'(auto)organització social, de valorització i d'(auto)gestió dels recursos locals, prenent ser una alternativa a les estructures agràries convencionals. La crisi econòmica apareix com un context idoni per plantejar i endegar processos d'innovació del sistema productiu i la comercialització dels productes agroalimentaris, i per emprendre projectes d'economia social que treballin per a la inserció sociolaboral dels col·lectius més vulnerables. L'assimilació de responsabilitat social per part d'algunes corporacions i de persones emprenedores, a més de l'organització de la societat civil per resoldre les tensions generades per la situació econòmica actual, són alguns dels motius pels quals els projectes d'AS han experimentat un important impuls en els darrers anys.

Agraïments

Aquest article ha estat elaborat en el marc del projecte *L'agricultura social en el desenvolupament local i en l'ocupació per a col·lectius amb risc de marginació*, finançat pel Programa RecerCaixa (2011ACUP00023), realitzat conjuntament pel Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona i la Fundació Centre de Desenvolupament Rural Integrat de Catalunya (CEDRICAT). L'equip del projecte està format per Anna Badia, Maria Barrachina, Carles Guirado, Antoni F. Tulla (IP), Natàlia Valldeperas i Ana Vera (Departament de Geografia, UAB), i Camille Evard, Imma Pallarès i Marta Rancaño (CEDRICAT).

Notes

[1] Dessein, Bock, 2010

[2] Sempere, Tulla, 2008

[3] Woods, 2005

[4] Oliva, 1997

[5] Cloke, 2006

[6] Woods, 2005

[7] Bowler, 1996; Lockwood, 1999

[8] Arqué, Garcia, Mateu, 1982

[9] Ploeg, 2006

[10] Binimelis, Ordinas, 2012

[11] Benediktsson, 2000

[12] Armesto, 2005

[13] Woods, 2005, p. 43

[14] Monllor, 2011

[15] Bell, 2006

[16] Medina, 2010

[17] Duch, 2010

[18] Vivas, 2010; López, Fernández, 2003; Carbone, Gaito, Senni, 2007

[19] O'Connor, Lai, Watson, 2010

[20] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[21] Hassink, 2003; Hassink, Van Dijk, 2007; Hine, Peacock, Pretty, 2008b

[22] Sempik, Hine, Wilcox, 2010

[23] Finoula, 2009

[24] O'Connor, Lai, Watson, 2010

[25] Sempik, Hine, Wilcox, 2010

[26] Carbone, Senni, 2010

[27] Collantes, 2005

[28] Rivera, 2009; Guirado, 2011

[29] Sevilla, 2007

[30] Monllor, 2011

[31] Armesto, 2005

[32] Di Iacovo, 2010

[33] Whatmore, 1999; 2002

[34] Di Iacovo, 2008

[35] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[36] Di Iacovo, O'Connor, 2009; Di Iacovo, 2010

[37] Sempik, Hine, Wilcox, 2010

[38] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[39] Hine, Peacock, Pretty, 2008a

[40] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[41] Dessen, 2008

[42] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[43] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[44] Edgar, Sedgwick, 2003

[45] Dessen, Bock, 2010

[46] Hassink *et al.*, 2007

[47] Ploeg, Roep, 2003

[48] Bock, 2004

[49] Hine, Peacock, Pretty, 2008b

[50] Organización Mundial de la Salud, 1946

[51] Kaplan, 1995

[52] Di Iacovo, 2003

[53] Jarosz, 2008

[54] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[55] Draperi, 2007

[56] Schneider, 2008

[57] Monllor, 2011

[58] Gerlach-Spriggs, Kaufman, Warner, 1998

[59] Relf, 2006

[60] Draperi, 2007

[61] Di Iacovo, 2010

[62] *SoFar. Social Services in Multifunctional Farms* ('Social Farming') és un projecte europeu realitzat entre els anys 2005 i 2008 que tenia com a objectiu construir un entorn institucional per a l'Agricultura Social a Europa, impulsant la creació de vincles entre els diferents agents, apropant les diverses experiències existents per tal de comparar, intercanviar i coordinar accions en el context comunitari. Per a més informació podeu consultar la pàgina web del projecte: <http://sofar.unipi.it/>

[63] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[64] Di Iacovo, O'Connor, 2009

[65] *Réseau Cocagne* és una xarxa de jardins de caràcter comunitari que tenen com a objectiu la inserció social i professional de persones en risc d'exclusió social. Són creats principalment per associacions cíviques i no tenen finalitats lucratives, i esdevenen una estratègia per a crear ocupació, impulsar l'agricultura ecològica i potenciar la relació directa entre productor, consumidor i comunitat (<http://www.reseaucocagne.asso.fr/>)

[66] *Réseau Astra* és una xarxa d'Agricultura Social i Terapèutica de la regió francesa de Rhône-Alps (<http://www.res-astra.org/>)

[67] Di Iacovo, 2010

[68] Elings, Hassink, 2008

[69] Di Iacovo, 2010

Bibliografia

ARMESTO, Xosé Antón. Notas teóricas en torno al concepto de postproductivismo agrario, *Investigaciones Geográficas*, 2005, nº 36, p. 137-156.

ARQUÉ, Maite; GARCÍA, Àngela; MATEU, Xavier. La penetració del capitalisme a les comarques de l'Alt Pirineu, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 1979, nº 1, p. 9-67.

BACHRACH, Leona L. Deinstitutionalisation: promises, problems and prospects. In KNUDSEN, Helle Charlotte.; THORNICROFT, Graham. (ed.). *Mental health service evaluation*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 3-18.

BARRACHINA, Maria, *Perspectives per a la ramaderia del Pirineu català. Anàlisi multidimensional dels seus condicionants a partir de l'exemple de la Vall Fosca (Pallars Jussà)*. Tesi doctoral. Bellaterra (Cerdanyola del Vallès): Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

BELL, David. Variation on the rural idyll. In CLOKE, Paul.; MARSEN, Terry.; MOONEY, Patrick. H. (eds.). *Handbook of Rural Studies*. London: Sage, 2006, p. 149-160.

BINIMELIS, Jaume.; ORDINAS, Antoni. Agricultura y postproductivismo en las Islas Baleares. La Payesía isleña en los albores del siglo XXI, *Scripta Nova*, 2012, Vol. XVI, nº 393.

BOCK, Bettina B. Fitting in and multi-tasking: Dutch farm women's strategies in rural entrepreneurship, *Sociologia Ruralis*, 2004, nº 44 (3), p. 245-260.

BOCK, Bettina B.; OOSTING, Simon J. A classification of Green Care. Arrangements in Europe. In SEMPIK, Joe; HINE, Rachel; WILCOX, Deborah. (ed.). *Green Care: A Conceptual Framework*. Loughborough: Centre for Child and Family Research, Loughborough University, 2012, p. 15-28.

- BOWLER, Ian R. Agricultural land use and the post-productivist transition. In LÓPEZ ONTIVEROS, Antonio; MOLINERO, Fernando (ed.). *La investigación hispano-británica reciente en Geografía Rural: del campo tradicional a la transición postproductivista*. Murcia: Asociación de Geógrafos Españoles, 1996, p. 179-187.
- CARBONE, Anna.; GAITO, Marco.; SENNI, Saverino. Consumers' Buying Groups in the Short Food Chains: Alternatives for Trust. In *1st International European Forum on Innovation and System Dynamics in Food Networks*. Innsbruck-Igls, Austria: February 15-17, 2007.
- CARBONE, Anna.; SENNI, Saverino. Consumers' Attitude Toward Ethical Food: Evidence from Social Farming in Italy. In DESSIN, J.; BOCK, B.B. (ed.). *The Economics of Green Care in Agriculture*. Loughborough: Loughborough University, 2010, p. 76-77.
- CLOKE, Paul. Conceptualizing rurality. In CLOKE, Paul, MARSDEN, T.; MOONEY, P.H. (ed.). *The Sage Handbook of Rural Studies*. London: Sage, 2006, p. 18-28.
- COLLANTES, Fernando. Declive demográfico y cambio económico en las áreas de montaña españolas, 1860-2000, *Revista de Historia Económica*, 2005, nº 23 (3): 515-540.
- DESSIN, Joost; BOCK, Bettina. (ed.). *The Economics of Green Care in Agriculture*. Loughborough: Loughborough University, 2010.
- DI IACOVO, F. New trends in the relationship between farmers and local communities in Tuscany. In VAN HUYLENBROECK, G.; DURAND, G. (ed.). *Multifunctional Agriculture: a new paradigm for European agriculture and rural development*. Aldershot: Ashgate, 2003, p. 101-128.
- DI IACOVO, Francesco. L'agricoltura sociale: pratiche e paradigmi nello scenario comunitario. *XLVII Convegno di Studi de la Società Italiana di Economia Agraria "L'agricoltura oltre le crisi" 22-25 settembre de 2010*. Campobasso: Università degli Studi del Molise, 2010.
- DI IACOVO, Francesco; O'CONNOR, Deirdre. (ed.). *Supporting Policies for Social Farming in Europe. Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas*. Firenze: ARISA, 2009.
- DRAPERI, Jean-François. *Comprendre l'économie sociale. Fondaments et enjeux*. Paris: Dunod, 2007.
- DUCH, Gustavo. *Lo que hay que tragar: minienciclopedia de política y alimentación*. Madrid: Los libros del Lince 2010.
- DUNN, Elisabeth C. Trojan pig: paradoxes of food safety regulation. *Environment and Planning A*, 2003, nº 35, p. 1493-1511.
- EDGAR Andrew; SEDGWICK, Peter. (ed.). *Cultural theory: the key concepts*. London/New York: Routledge, 2003.
- ELINGS Marjolein, HASSINK Jan. Green care farms, a safe community between illness or addiction and the wider society, *Journal of therapeutic communities*, 2008, nº 29 (3), p. 310-322.
- ESPING, Gosta. Il welfare state senza il lavoro. L'ascesa del familismo nelle politiche sociali dell'Europa continentale, *Stato e mercato*, 1995, nº 45, p. 347-380.
- FRIEDMAN, John. *Empowerment. The Politics of Alternative Development*. Massachusetts: Blackwell Ed., 1992.
- GERLACH-SPRIGGS, Nancy, KAUFMAN, Richard; WARNER, Sam Bass. *Restorative Gardens: The Healing Landscape*. New Haven, CT: Yale University Press, 1998.
- GUIRADO, Carles, *Tornant a la muntanya. Migració, ruralitat i canvi social al Pirineu català. El cas*

del Pallars Sobirà. Tesi doctoral. Bellaterra (Cerdanyola del Vallès): Universitat Autònoma de Barcelona, 2011.

HASSINK, Jan. *Combining Agricultural Production and Care for Persons with Disabilities: a New Role of Agriculture and Farm Animals*. Wageningen: Wageningen University, 2003.

HASSINK, Jan; VAN DIJK, Marten. (ed.) *Farming for Health: Green-care Farming across Europe and the United States of America*. Dordrecht: Springer, 2006.

HAUBENHOFER, Dorit Karla; ELINGS, Marjolein; HASSINK, Jan.; HINE, Rachel Elizabeth. The development of green care in western european countries, *Explore*, 2010, n° 6, p. 106-111.

HINE, Rachel; PEACOCK, Jo; PRETTY, Jules. Care farming in the UK: contexts, benefits and links with therapeutic communities, *International Journal Therapeutic Communities*, 2008a, n° 29, p. 245-260.

HINE, Rachel Elizabeth; PEACOCK, Jo; PRETTY, Jules. Green Spaces: Measuring the Benefits, *Report for the National Trust*. Swindon: National Trust, 2008b.

JAROSZ, Lucy. The city in the country: growing alternative food networks in Metropolitan areas, *Journal of Rural Studies*, 2008, n° 24, p. 231-244.

KAPLAN, Stephen. The restorative benefits of nature: toward an integrative framework, *Journal of Environmental Psychology*, 1995, n° 15, p. 169-182.

LAMB, Richard; BACHRACH, Leona. Some Perspectives on Deinstitutionalization, *Psychiatric Services*, 2001, n° 52 (8), p. 1039-1045.

LOCKWOOD, Jeffrey. Agriculture and biodiversity: finding our place in this world, *Agriculture and Human Values*, 1999, n° 16, p. 365-379.

LÓPEZ, Daniel; FERNÁNDEZ, José Ángel. *Con la comida no se juega: Alternativas autogestionarias a la globalización capitalista desde la agroecología y el consumo*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2003.

MEDINA, Francesc Xavier (ed.). *Reflexions sobre les alimentacions contemporànies. De les biotecnologies als productes ecològics*. Barcelona: Editorial UOC, 2010.

MONLLOR, Neus. *Explorant la jove pagesia: camins, pràctiques i actituds en el marc d'un nou paradigma agrosocial. Estudi comparatiu entre el sud-oest de la província d'Ontario i les comarques gironines*. Tesi doctoral. Girona: Universitat de Girona, 2011.

MOSS, G. Rural settlements, *Architects Journal*, 1978, 18th January, p. 100-139.

O'CONNOR, Deirdre; LAI, Mara; WATSON, Sarah. *Overview of Social Farming and Rural Development Policy in Selected EU Member States*. NRN Joint Thematic Initiative on Social Farming. Europea Network for Rural Development, 2010. [<http://enrd.ec.europa.eu>]

OLIVA, Jesús. Estructuración y reestructuración de espacios y sociedades rurales: nuevas reflexions sobre unos procesos no esperados, *Zainak*, 1997, n° 14, p. 321-337.

ORGANIZACIÓN MUNDIAL DE LA SALUD. *Constitución de la Organización Mundial de la Salud*. Nueva York, 19 de junio de 1946.

PLOEG, Jan Douwe van der. Agricultural production in crisis. In CLOKE, Paul; MARSDEN, Terry; MOONEY, Patrick (ed.). *Handbook of Rural Studies*. London: SAGE Publications, p. 258-277.

PLOEG, Jan Douwe van der; ROEP, Dirk. Multifunctionality and rural development: the actual situation in Europe. In VAN HUYLENBROECK, Guido; DURAND, Guy. (ed.). *Multifunctional Agriculture: a*

new paradigm for European agriculture and rural development. Aldershot: Ashgate, 2003, p. 37-54.

RELF, Paule Diane. Agriculture and health care. The care of plants and animals for therapy and rehabilitation in the United States. In HASSINK, Jan; VAN DIJK, Marten (ed.). *Farming for Health: Green-care Farming across Europe and the United States of America*. Dordrecht: Springer, 2003.

RIVERA, María Jesús. *La ciudad no era mi lugar. Los significados residenciales de la vuelta al campo en Navarra*. Pamplona: Universidad Pública de Navarra, 2009.

SCHNEIDER, Stephen. Good, Clean, Fair: The Rhetoric of the Slow Food Movement, *College English*, 2008, n° 70 (4), p 384-402 (Special Focus: Food).

SEMPERE, Jordi; TULLA, Antoni Francesc. El debat teòric sobre el periurbà i la concreció d'un planejament urbanístic en un entorn complex: el cas de Barcelona i Tolosa, *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 2008, n° 52, p. 125-144.

SEMPIK, Joe; HINE, Rachel; WILCOX, Deborah (ed.). *Green Care: A Conceptual Framework. A Report of the Working Group on the Health Benefits of Green Care*. COST 866, Green Care in Agriculture. Loughborough: Centre for Child and Family Research, Loughborough University, 2010.

SEVILLA, Eduardo. *De la sociología agraria a la agroecología*. Barcelona: Icaria Editorial, 2007.

VERBEKE, Wim. Agriculture and the food industry in the information age, *European Review of Agricultural Economics*, 2005, n° 32 (3), p. 347-368.

VIVAS, Eather. El consum agroecològic a l'Estat espanyol: una opció política. In MEDINA, Francesc Xavier (ed.) *Reflexions sobre les alimentacions contemporànies. De les biotecnologies als productes ecològics*. Barcelona: Editorial UOC, 2010.

WHATMORE, Sara. Hybrid Geographies: rethinking the 'Human' in Human Geography. In MASSEY, Doreen. B.; ALLEN, John; SARRE, Phil (eds.). *Human Geography Today*. Cambridge: Blackwell Publishers Ltd., 1999.

WHATMORE, Sara. *Hybrid Geographies: natures, cultures, spaces*. London: Sage, 2002.

WISKERKE, Joost; PLOEG, Jan Douwe van der (eds.) *Seeds of transition: essays on novelty production, niches and regimes in agriculture*. Van Gorcum: Assen, 2004.

WOODS, Michael. *Rural Geography: processes, responses and experiences in rural restructuring*. London: Sage Publications, 2005.

© Copyright Carles Guirado González, Anna Badia Perpinyà, Antoni Francesc Tulla i Pujol, Ana Vera Martin, Natàlia Valldeperas Belmonte, 2013.

© Copyright *Biblio3W*, 2013.

[Edición electrónica del texto realizada por [Ferran Ayala](#)]

Ficha bibliográfica:

GUIRADO GONZÁLEZ, Carles; Anna BADIA PERPINYÀ; Antoni Francesc TULLA i PUJOL; Ana VERA MARTIN; Natàlia VALLDEPERAS BELMONTE. L'agricultura social. Aproximació conceptual i dinàmica en el context europeu. *Biblio 3W. Revista Bibliogràfica de Geografia y Ciencias Sociales*. [En línea]. Barcelona: Universidad de Barcelona, 25 de octubre de 2013, Vol. XVIII, n° 1046.

<http://www.ub.es/geocrit/b3w-1046.htm>. [ISSN 1138-9796].

[Volver al índice de Biblio 3W](#)

[Volver al menú principal](#)